

NOVES APORTACIONS AL NEOLÍTIC ANTIC POSTCARDIAL (FÀCIES MOLINOT): LES MINES PREHISTÒRIQUES DE GAVÀ

**JOSEP BOSCH I ARGILAGÓS
ALÍCIA ESTRADA I MARTÍN**

En les excavacions a les Mines Prehistòriques de Gavà (1990, 1992), hi han descobert vestigis del Neolític Antic Evolucionat o Molinot: decoracions inciso-impreses, cordons llisos i nervadures i acabat raspallat de les ceràmiques. Permeten caracteritzar millor el NAE: corroboren l'expansió fora del Penedès (façana marítima del Garraf i desembocadura del Llobregat), la interrelació entre el NAE i el Montboló, el NAE apareix com a iniciador de les explotacions mineres a Gavà, valoren el seu protagonisme en la gènesi del Sabadellia (sepulcres de fossa), si bé compartit amb influències nord-pirinenques (Chassey).

NOVES APORTACIONS AL NEOLÍTIC ANTIC POSTCARDIAL (FÀCIES MOLINOT): LES MINES PREHISTÒRIQUES DE GAVÀ

INTRODUCCIÓ

1. El Neolític Antic Postcardial al NE de la Península Ibèrica

A la fi del Neolític Antic al nord-est de la Península Ibèrica es succeeixen els períodes anomenats Epicardial i Postcardial. La primera d'aquestes etapes es presenta amb unes cronologies situades dins del lapsus de temps que va des del 4200 fins al 3900 a.C.; i, pel que fa al registre ceràmic, es caracteritza per la substitució de les decoracions cardials per les impreses, ja no amb *Cardium* sinó amb altres instruments variats, per les incisions i pel notable increment dels cordons llisos.

Amb el Postcardial, cronològicament situat entre el 3800 i el 3300 a.C., la relativa homogeneïtat de les etapes anteriors —Cardial i Epicardial— es trenca. S'aprecia una diferenciació d'estils, fonamentalment posada de manifest pel material ceràmic i reflexada també en d'altres aspectes del registre arqueològic com les pràctiques funeràries i/o els patrons d'assentament, que es consideren reflectida de fàcies o grups culturals distints i a grans trets localitzats en unes àrees geogràfiques

concretes. D'aquests grups, els més clarament diferenciats en l'estat actual de la recerca són els de Montboló, Molinot i Amposta, denominats amb el nom dels jaciments o població epònims. Tots ells constituïren la base del Neolític Mitjà, l'inici del qual van traspassar en alguns casos.

Montboló

El grup Montboló va ser definit inicialment a partir de l'estudi del material ceràmic exhumat amb les excavacions al jaciment epònim de la Balma de Montboló (Pirineus Orientals) (Guilaine Vaquer Barrié 1972), on s'establiren grans tipus morfològics posteriorment contrastats amb documentació d'altres jaciments del nord i sud dels Pirineus: Montou, Caune de Bélesta, coves del Bisbe, Els Encantats, Mariver, Les Encantades de Martís, Griuterres, hàbitat de Puig Mascaró, tomba de la Fonteta, cova de la Font del Molinot, cova de l'Or. Representen aquest grup ceràmiques amb formes globulars, més o menys profundes i subesfèriques, que denoten majoritàriament la tradició del Neolític Antic, superfícies llises, polides, i sense decoració, amb sistemes de premsió menys robustos i més originals i variats que en els estils precedents, entre els quals sobresurten les nanses tubulars o en túnel verticals, que, si bé són considerades com a característiques i específiques del Montboló, no constitueixen més que un tret entre el conjunt dels seus caràcters morfològics, tecnològics i decoratius.

En un principi va ser entès com un horitzó que omplia l'espai entre el Montserratí o Cardial i els Sepulcres de Fossa, dins d'una àrea geogràfica que comprèn el Nord de Catalunya i els Pirineus, entre els rius Muga i Llobregat i la conca alta del Segre. Posteriorment, en definir-se la citada fàcies Molinot, s'observaren unes certes relacions entre ambdues fàcies (Molinot i Montboló) (Mestres 1981). Al costat de ceràmiques amb acabat raspallat o pentinat de les superfícies (forma particular que l'identifica) i amb unes decoracions plàstiques molt poc prominents que formen línies rectes o corbes (cordons, crestes, nervadures), apareixien recipients de mides mitjanes i petites, formes senzilles, arrodonides, amb nanses tubulars i superfícies llises no decorades, polides-brunyides, pròpies de l'estil Montboló. Es detectava així la presència del Montboló fora de les àrees pròpiament pirenaica i citades.

Amposta

Amb aquest nom es designa un grup postcardial establert a la regió del curs inferior de l'Ebre. Inicialment va ser descrita i estudiada per Esteve (1954-1955), Maluquer de Motes (1971-1972) i per Baldellou (1971-1972); més recentment a partir de noves excavacions per Bosch Forcadell i Villalbí (1992), i de l'estudi del fons del Museu del Montsià, on es guarden els materials obtinguts amb les excavacions dels primers (Bosch, treball en curs).

Els jaciments representatius d'aquest grup —hàbitats i necròpolis— es troben a les dues vores de l'Ebre en el seu curs final, sobre els límits de la terrassa immediata al riu. Habitava en poblats d'una certa entitat a l'aire lliure, amb construccions en les quals s'utilitzà la pedra, al costat d'altres materials peribles. La seva subsistència es devia basar en l'explotació de recursos silvestres, vegetals i aquàtics, i en la ramaderia. De les seves activitats artesanals destaca el treball de la petxina per a l'elaboració d'ornaments personals (braçalets i collars). Les seves pràctiques funeràries presenten sepulcres individuals, agrupats en necròpolis, acompanyats en ocasions de rics aixovars; aquests constituïts fonamentalment per ornaments personals i ceràmiques amb formes amforoides llises i ben polides, de vegades amb una senzilla decoració incisa i plàstica.

Molinot

El grup o fàcies anomenat Molinot va ser inicialment identificat amb les excavacions de Baldellou i Mestres al jaciment epònim de la Cova de la Font del Molinot (Pontons, Barcelona), on la seva estratigrafia permetia identificar-la i situar-la amb anterioritat al Neolític Mitjà; reconegut, com hem dit, essencialment a partir del desenvolupament d'acabats raspallats o pentinats de les seves ceràmiques juntament amb un tipus de decoració plàstica molt poc prominent. Va ser identificada també en conjunts materials procedents d'altres jaciments (Mestres 1981), a la vegada que amb posteriors excavacions a diferents jaciments del Penedès ha estat possible el seu reconeixement i una millor caracterització i comprensió; és el cas del nivell superior de les Guixeres de Vilobí (Mestres 1981-1982), de l'Hort d'en Grimau (Mestres 1988-1989), del Pujolet de Moja (Socías, Senabre, Moragas, excavacions inèdites), i del Pou Nou-Polígon Sant Pere Molanta (Senabre, Nadal, Socías, excavacions inèdi-

tes). Aquest grup devia mantenir, com s'ha dit, unes certes relacions amb el Montboló. Totes les evidències disponibles posaven de manifest un àmbit espacial per aquesta fàcies cultural marcadament regional, centrada fonamentalment a la comarca del Penedès en el seu sentit ampli (territori entre els rius Gaià i Llobregat), amb algunes extensions a àrees veïnes.

2. Vestigis del Neolític Antic Postcardial a les Mines Prehistòriques de Gavà

Des de les primeres intervencions al jaciment i de l'estudi dels materials arqueològics les Mines Prehistòriques de Gavà es situaren en una cronologia de Neolític Mitjà, dins de la cultura dels Sepulcres de Fossa. Hi havia, però, certs materials, bàsicament ceràmics (superfícies raspallades, motius decoratius en crestes) que eren considerats com a pervivències d'elements antics dins d'un moment clarament de Neolític Mitjà. S'havia d'afegir, a més, l'existència d'un enterrament (Sepulcre S1) que si bé en un principi s'atribuí a la cultura dels Sepulcres de Fossa (Villalba et al 1986. p. 44) posteriorment es considerà com un enterrament del Neolític Antic Evolucionat o Postcardial, a partir de la seva tipologia així com dels materials trobats a l'interior de la fossa (ceràmiques amb decoració en crestes, formant motius de bigotis). Aquest enterrament, aïllat i no relacionable en principi amb cap necròpoli, semblava reutilitzar una fossa de forma més o menys ovalada, amb la boca més estreta que la base, probablement una estructura en la qual la seva funció primària seria de caire econòmic (sitja) i amb paral·lels en la comarca del Penedès com l'Hort d'en Grimau (Mestres 1988-1989) o el Pujollet de Moja (Senabre, Moragas, Socias, excavació inèdita).

Amb les excavacions del sector de Roger de Flor/Avinguda Eramprunyà de les Mines prehistòriques de Gavà l'any 1991 (Burjachs et al. excavacions inèdites), i amb d'altres de l'any 1993 al sector A1 (Bosch Estrada excavacions inèdites), es va recuperar un conjunt ceràmic prou significatiu que podem adscriure al Neolític Antic Evolucionat i que tot seguit comentarem. Les restes ceràmiques estudiades procedeixen de les mines excavades parcialment en aquests dos sectors (Mines 65, 68, 69, 70 i 42). L'aparició d'aquests materials en els pous de mines ja exhaurides posa en evidència d'una forma clara l'explotació d'algunes mines ja en el Neolític Antic Evolucionat.

El conjunt ceràmic al qual ens referim presenta en general unes superfícies oxidades, allisades de forma més o menys acurada i molt poques vegades polides o brunyides. Les pastes són de textura grollera generalment; de coloració marró, vermella grisa o negra. Tenen desgreixant abundant i groller, moltes vegades de més de 3 mm i majoritàriament de quars, calcària i esquist, i en algun cas mica. Les superfícies presenten tonalitats que van des dels grocs i beixos fins als grisos i negres passant per la gamma dels marrons i vermells, aquestes últimes majoritàries. Els acabats de les superfícies són generalment allisats més o menys acurats i és freqüent l'acabat raspallat o pentinat tant intern com extern, de vegades molt superficial i poc marcat i d'altres més profunds.

Quant a les formes són simples i primàries, globulars, esfèriques i hemiesfèriques: gerres, olles, bols. Els elements de premsió són rics i variats: llengüetes perforades o no verticalment o horitzontal, nanses de cinta, destaca una nansa robusta amb un apèndix o engruiximent en el que sembla la part superior (Fig. 1 núm. 1). Les decoracions (Fig. 2) observades són impreses, incises, ambdues formes combinades i plàstiques amb cordons de secció semicircular, crestes o nervadures rectilínies al voltant de la vora del vas, en un cas formant un motiu de bigotis que arrenca de l'element de premsió (Fig. 1, núm. 2). De vegades les decoracions impreses, incises i plàstiques es combinen (Fig. 2, núm. 1).

Les característiques del conjunt ceràmic estudiat mostren paral·lels amb d'altres procedents d'alguns jaciments propers per als quals es disposa de datacions absolutes que s'emmarquen dins la primera meitat del IV mil·lenni a.C. i atribueixen al Neolític Antic Postcardial. A la Cova de Can Sadurní (Begues) un nivell amb ceràmiques raspallades i amb decoracions en crestes té una datació de 3850 +- 160 BC 3750 +- 110 BC i 3500 +- 110 BC (Edo et al. 1986, Villalba Blasco Edo 1989). A la Cova del Frare (Matadepera) ceràmiques amb característiques similars a les de Gavà tenen una datació de 3510 +- 250 BC (Martín et al. 1985). Finalment a la Cova de la Font del Molinot (Pontons), on es trobà la seqüència estratigràfica que possibilita definir la fàcies Molinot, es disposa d'una datació absoluta de 3400+- 90 BC per a un nivell superior al que proporcionà les ceràmiques similars a les que estudiem.

Un aspecte que relaciona en particular el conjunt ceràmic estudiat amb el Neolític Antic és la gran varietat d'elements de premsió presents (Fig. 1), considerada característica de les primeres fases del Neolític.

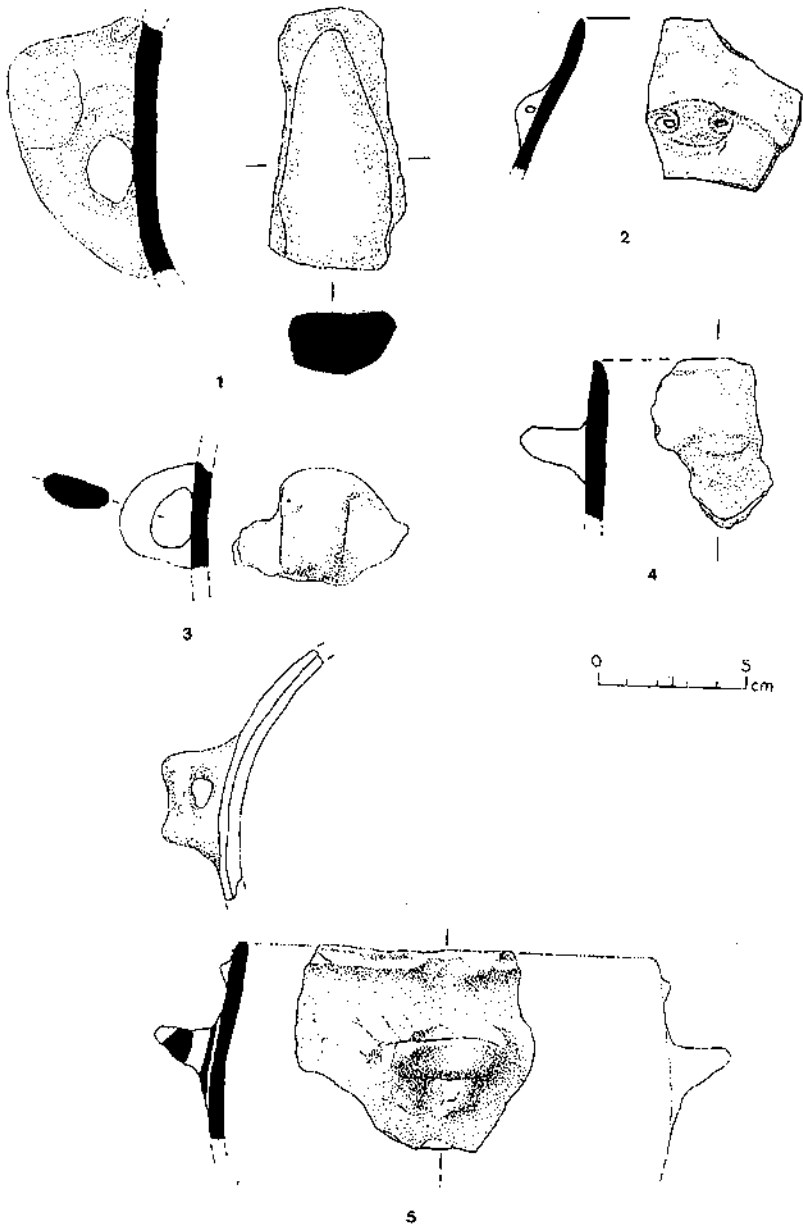

Figura 1: Elements de pressió. Núms. 3 i 5 dibuixos de Ramon Àlvarez.

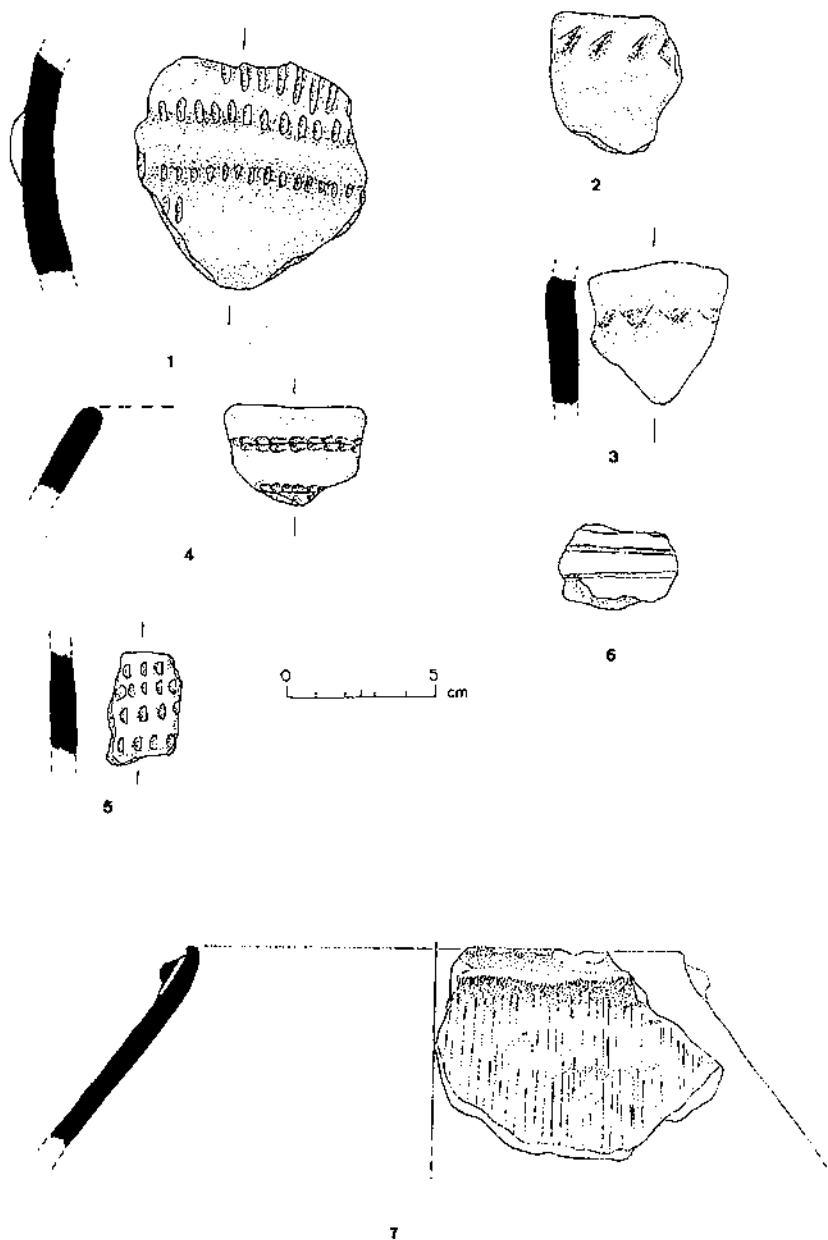

Figura 2: Decoració impresa, incisa, impreso-incisa i plàstica.
Núm. 7 dibuix de Ramon Álvarez.

Alguns d'aquests elements troben paral·lels a zones tan allunyades com Andalusia o València, com és el cas de la nansa de cinta molt robusta, amb una prominència o apèndix (Fig. 1, núm. 1), que podem vincular a les nanses amb apèndix freqüents en el Neolític Antic de les regions valenciana i andalusa (Navarrete 1976, Bernabeu 1988 i 1989).

En relació a l'assimilació amb el Molinot dels materials estudiats cal destacar la relativa abundància dels acabats raspallats o pentinats de les superfícies d'algunes ceràmiques, els quals constitueixen l'element definidor principal de la fàcies Molinot.

S'ha efectuat una datació radiocarbònica sobre una mostra d'os procedent de la Mina 70 (laboratori Beta Analytic Inc. University Branch, Miami, Florida, Usa), amb un resultat de 2710 +- 110BC (Beta-61491), cronologia no calibrada. La datació obtinguda és massa moderna per a les característiques dels materials analitzats, que per altra banda constitueixen un conjunt homogeni, per la qual cosa considerem aquesta datació pel moment com a no vàlida i probablement resultat d'una contaminació que l'ha fet rejuvenir.

3. Contribucions al coneixement del Neolític Antic Evolucionat (Molinot)

La identificació i estudi d'evidències arqueològiques relatives a un poblament i a una explotació minera a Gavà durant el Neolític Antic Postcardial a càrrec del seu grup cultural Molinot, permet obtenir unes conclusions que tenen un valor no només per al coneixement de les comunitats que van poblar i explotar directament la zona de les Mines Prehistòriques de Gavà, sinó que suposen aportacions rellevants per a una millor caracterització de la pròpia fàcies Molinot en el seu conjunt. Aquestes aportacions són: -confirmació de l'expansió dels límits territorials del Molinot fora de la comarca del Penedès, -confirmació de la interrelació estimada entre les fàcies culturals Molinot i Montboló, -el grup Molinot apareix com grup que va iniciar les explotacions mineres subterrànies a Gavà, -es confirma el protagonisme de la fàcies Molinot en la gènesi de la cultura dels Sepulcres de Fossa.

Expansió dels límits territorials

Vestigis assimilables o d'aire Neolític Antic Evolucionat al Baix Llobregat havien estat ja identificats, per exemple, a la cova de l'Or (Sant

Feliu de Llobregat) (Granados 1981), i a la de Can Sadurní (Begues) (Edo et al. 1986). A aquests jaciments s'afegeixen les Mines Prehistòriques de Gavà, amb un important nombre de restes que les relacionen plenament amb els jaciments més representatius de la fàcies Molinot (Font del Molinot, Hort d'en Grimau); que ens porten a estendre els límits territorials fora de la comarca del Penedès, més enllà del massís del Garraf, incloent la façana marítima i la desembocadura del Llobregat dins del seu territori.

Interrelació entre Molinot i Montboló

L'estudi de les evidències postcardials de Gavà constaten unes interrelacions entre el Molinot i el Montboló, ambdues fàcies del Neolític Antic Postcardial. En definir-se la fàcies Molinot s'observaren unes certes relacions amb el Montboló, com hem dit anteriorment, que es desprenien de l'aparició de recipients que corresponen a l'estil Montboló al costat de ceràmiques amb acabat raspallat de les superfícies o amb uns tipus de decoració plàstica (cordons, crestes, nervadures) propis del Molinot. Aquest fenomen s'observa també a Gavà; on, si bé no trobem la nansa en túnel, el Montboló apareix ben representat per ceràmiques amb superfícies polides, fines, brillants, i de tons foscos, en ocasions de pasta depurada i bona cocció, lleugeres carenes, únicament decorades amb relleus arquiformes o en bigotis. Les investigacions a Gavà posen de manifest la contemporaneïtat del grup Montboló amb grups postcardials, anteriorment al Neolític Mitjà de ceràmiques llises, a la vegada que la seva complexitat. Contrasten, però, amb alguns dels seus trets considerats propis: l'assentament en llocs de plana pròpiament litoral és rar, fins al present el major nombre de jaciments es situen quelcom més a l'interior i en terres properes als rius Têt, Tech, Fluvià, Ter i Llobregat, a una altitud de 300 a 700 m, essencialment en hàbitats en coves o abric, si bé també existeixen a l'aire lliure (Plansallosa, Puig Mascaró) (Treinen-Claustre 1986).

El Molinot com a primer grup miner a Gavà

El Neolític Antic Evolucionat (Molinot) apareix ara, a més de com a grup resident i poblador de l'àrea de Gavà, també com el grup cultural que va iniciar-hi les explotacions mineres. La comprensió de l'evidència de l'explotació d'algunes mines en aquest període tan antic presenta

certs problemes. Algunes de les denes de cal·laïta trobades corresponen a jaciments del darrer període del Neolític Antic: Cova dels Liadres (Ten 1979), Caserna de Sant Pau del Camp (R. Farré, ex. in.), sepultures Neolítiques de la zona de la desembocadura de l'Ebre (Esteve 1954-55, Edo en premsa), Cova III de la Serra de les Quimeres (Vilaseca 1945-46); és, però, durant el Neolític Mitjà ple quan es produeix l'apogeu de la utilització de la cal·laïta i el gran increment de les troballes de denes en aquests materials. En el període en el qual s'haurien iniciat les explotacions mineres de Gavà, postcardial, l'ús de la cal·laïta va ser esporàdic, i sense assolir, al nostre judici, un nivell suficient que les justificués; possiblement fonts assequibles amb més facilitat haurien estat utilitzades. En aquest sentit són de gran utilitat els treballs de propospecció geològica intensiva efectuats per Melgarejo i el seu equip (en curs), que han permès localitzar afloraments de variscita en zones diferents a la de Gavà, els quals ens ajudaran a entendre millor l'explotació de dita zona (causes, tipus de materials extret, així com la seva distribució).

En un treball anterior (Bosch Estrada en premsa) havíem tractat la possibilitat de que les Mines Prehistòriques de Gavà haguessin pogut proporcionar als homes neolítics matèries primes amb les que elaborar alguns dels seus instruments necessaris per al desenvolupament de les seves activitats econòmiques, artesanals, etc., essent la més evident una classe de sílex de coloració de tonalitats grises i negres, àmpliament reconegut entre la roca encaixant de les Mines de Gavà. En aquest sentit seria de gran interès estudiar la matèria de la indústria lítica sobre sílex corresponent als jaciments postcardial del Penedès, per tal de comprovar la seva possible procedència de Gavà.

El Molinot en l'origen dels Sepulcres de Fossa

Les investigacions a Gavà permeten considerar el protagonisme del Neolític Antic Evolucionat o de fàcies Molinot en la gènesi de la cultura dels sepulcres de fossa, més concretament en la seva fàcies Sabadellense. Si bé aquest protagonisme hauria estat compartit amb influències nord pirenenques, dins de l'òrbita del Chassey, fet posat de manifest per les excavacions a Gavà. La relació entre el Molinot i el Sabadellia era ja apuntada a partir de diferents troballes:

- La Cova de la Font del Molinot, en el seu nivell III presenta un dels pocs conjunts corresponents al Neolític Mitjà procedents d'un hàbitat,

amb materials típics de la cultura dels Sepulcres de Fossa, per damunt del nivell Neolític Antic Evolucionat esmentat (niv. V).

- L'Hort d'en Grimau, on aparegueren agrupades en necròpolis algunes sepultures amb banqueta, les quals són, segons Mestres, un preludi de les necròpolis de la cultura dels Sepulcres de Fossa del Sabadellà, on també es troben sepulcres amb banqueta, de les quals les de l'Hort d'en Grimau constituïrien un dels precedents més clars.

La relació entre el Molinot i els Sepulcres de Fossa, però, era difícil d'analitzar perquè les troballes del Neolític Mitjà al Penedès eren disperses i relativament escasses, àrea en la qual trobàvem els vestigis Molinot, fet que impedia la seva completa comparació i correlació. A Gavà, per contra, les restes del Neolític Mitjà són d'un gran nombre i importància, amb la qual cosa la seva comparació i correlació amb les postcardials esmentades és possible, fet que en un moment més avançat de les nostres investigacions haurà de permetre valorar en quins termes es va produir aquest protagonisme de la fàcies Molinot en l'origen i gènesi de la cultura dels Sepulcres de Fossa.

BIBLIOGRAFIA

- BALDELLOU, V. (1971-1972): «La necròpolis prehistòrica del Barranc d'En Fabra (Amposta)», *Boletín de la Real Sociedad Arqueológica Castellonense*, 1971-72, pp. 41-49.
- BERNABEU, J. (1988): «El Neolítico en las comarcas meridionales del País Valenciano», a LÓPEZ, P. coor. *El neolítico en España*, Cátedra, Madrid, pp. 131-166.
- BERNABEU, J. (1989): *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la península ibérica*, Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial, Trabajos Varios, nº 86.
- BOSCH, J.; FORCADELL, A.; VILLALBI, Mª M.: «Les estructures d'hàbitat a l'assentament del Barranc de Fabra (Montsià)» a 9^è *Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà Andorra 1991, pp. 121-122.
- BOSCH, J. & ESTRADA, A. (en premsa): «Consideraciones acerca de los recursos explotados en las Minas Prehistóricas de Gavà (Bajo Llobregat, Barcelona)», 2^è *Reunión Nacional de Geoarqueología*, Madrid, 1992.
- EDO, M. et al. (1986): «Resultats de les excavacions de la Cova de Can Sadurní (Begues, Baix Llobregat)», *Tribuna d'Arqueologia*, 1985-86, pp. 33-41.

- EDO, M. (en premsa): «La cal·laïta a les Terres de l'Ebre», *XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Amposta, 1991.
- ESTEVE, F. (1954-1955): «Investigaciones arqueológicas en las terrazas cuaternarias del curso inferior del Ebro. Itinerario primero: De Amposta a la Carrova y el Camp Redó», *Noticario Arqueológico Hispánico*, III-IV, 1954-55, pp. 15-26.
- GRANADOS, J. O. (1981): «Notes sobre el Neolític en la Cueva de l'Or (St. Feliu de Llobregat, Barcelona)» a *El Neolític a Catalunya*. Taula Rodona de Montserrat 1980, pp. 145-160.
- GUILAINE, J.; VAQUER, J.; BARRIÉ, P. (1972): «Las excavaciones en la Balme de Montboló (Pirineos Orientales). Contribución al estudio del Neolítico catalán», *Ampurias*, t. 33-34, 1971-72, pp. 153-207.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1971-1972): «Breus notes sobre els sepulcres neolítics del Baix Ebre» a *Boletín Arqueológico de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, pp. 35-40.
- MARTIN, A. et al (1985): «Excavacions a la cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental). Dinàmica ecològica, seqüència cultural i cronologia absoluta» a *Tribuna d'Arqueologia 1983-1984*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 91-103.
- MESTRES, J. (1981): «Neolític Antic Evolucionat Postcardial al Penedès» a *El Neolític a Catalunya*. Taula Rodona de Montserrat 1980, pp. 103-111.
- MESTRES, J. (1981-1982): «Avançament a l'estudi del jaciment de les Guixeres de Vilobí» a *Pyrenae*, 17-18, Barcelona, pp. 35-53.
- MESTRES MERCADÉ, J. (1988-89): «Les sepultures neolítiques de l'Hort d'En Grimau (Castellví de la Marca, Alt Penedès)» a *Olerdulae*, 1, 2, 3, 4, pp. 97-129.
- NAVARRETE ENCISO, S. (1976): *La cultura de las Cuevas con cerámica decorada en Andalucía Oriental*. Universidad de Granada. Departamento de Prehistoria. 2 vol.
- TEN, R. (1979): «Un nuevo tipo de cuenta colgante en el neolítico Catalán» a *XV Congreso Nacional de Arqueología*. Lugo, pp. 125-144.
- TREINEN-CLAUSTRE, F. (1986): «Le groupe Montboló dans son contexte pyrénéen» a *Le Néolithique de la France. Hommage à G. BAILLOUD*, pp. 217-232.
- VILASECA, S. (1945-46): «La cueva III de la sierra de las Quimeres, término municipal de Pedrell (Tarragona)» a *Ampurias VII-VIII*, pp. 83-90.
- VILLALBA, M.J. et al (1986): *Les mines neolítiques de Can Tintorer, Gavà, Excavacions 1978-1980*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- VILLALBA, Mrs J. (1989): «La Prehistòria al Baix Llobregat. Estat de la qüestió» a *1989 Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels, pp. 7-41.